

НОМІНАЦІЯ. ОНОМАСТИКА

Інна Волянюк

НАЙДАВНІШІ ОЙКОНІМИ ПІВДЕННОЇ ВОЛИНИ
(в межах Тернопільської області)

Назви населених пунктів завжди викликали особливий інтерес дослідників тому, що в них досить виразно збережений живий дух народу, живе відображення життєдіяльності місцевої людності, її історичне минуле. Досліджуваний нами регіон є одним із найдавніших і найщільніше заселених, а тому тут репрезентується архаїчна й дериваційно різноманітна ойконімія.

Найдавнішими на досліджуваній території вважаємо ойконіми, які фіксуються у давніх писемних джерелах а також ті, що мотивуються композитними давньослов'янськими іменами. З огляду на структурно-словотвірну будову, топонімоторний формант та характер твірної основи, до найдавніших на теренах досліджуваного регіону належать **Шумськ, Вишгородок (Вигошів), Збараж, Данилів, Кременець, Стіжок, Ридомль, Сураж, Тараж**.

Розглянемо виділені назви в порядку часу їх фіксацій в пам'ятках.

Місто *Шумськ*. Найперша згадка про нього датується в Лаврентіївському літописі під 1149р.: Володимирко приступилъ бяше къ Шюмьску [14 I Лавр.: 323]; 1152: Изяславъ... посла... посадники въ городы: въ Бужескъ, въ Шюмескъ, въ Тихомль оу Вигошевъ [14 II Лавр.: 454]. Це і є свідченням того, що Шумськ існував ще до XII ст., оскільки з цього тексту випливає, що на той час Шумськ був уже містом. Перш, ніж звичайне поселення могло отримати статус міста, мусило пройти не менше 50-100 років.

У топонімічних дослідженнях засвідчені різні думки учених щодо походження цього ойконіма. Так, В. Нерознак [12, с. 189] і М. Фасмер [18, с. 487] припускають, що назва м. *Шумськ* походить від праслов'янської загальної назви *šuma — „листя, ліс” і суф. *-ьск* з релятивним значенням. О. Стрижак гадає, що цей ойконім, можливо, утворено від якогось гідроніма на зразок *Шума, Шумок, Шумки, Шумейки*, що вживаються в басейні Дніпра [5, с. 175], але сьогодні поблизу Шумська немає жодного з названих гідронімів. Запропоновану В. Нерознаком і М. Фасмером етимологію вважаємо неприйнятною, тому що апелятив *шума* — „ліс” не вживався у давньоруській мові княжого періоду: і словник І. Срезневського, і „Словник староукраїнської мови”, та інші писемні східнослов'янські пам'ятки не фіксують цієї лексеми. Виведення ойконіма *Шумськ* від загальної назви *шума* вважаємо неприйнятним ще й тому, що на цих густозаліснених у минулому теренах ліс не міг бути примітною ознакою місцевості, аби за нею можна було назвати населений пункт. До того ж, як відомо, у східнослов'янській ономастиці ойконіми на *-ьск* не утворювались від загальних назв, а лише від назв рік, пор. Бузьк < Бужескъ (< р. Буг), Градиськ (< р. Гради), Турійськ (< р. Турія) і под.

Ми поділяємо твердження О. Стрижака і Д. Бучка, що ойконім **Шумськ** утворено від найменування гідрооб'єкта на зразок *Шум, Шума, Шумок* чи под. за допомогою релятивного суф. *-ьск* (> *-ьск*). Тепер об'єкт з такою назвою поблизу Шумська не простежується, але це міг бути якийсь потік, який існував у давнину, а сьогодні зник чи його перейменовано. Городище княжого Шумська археологи виявили між сс. Бриків та Онишківці на узвишші правого берега р. Кума (притока Вілії). Не виключено, що р. Кума у час виникнення Шумська могла називатися *Шума* (від *шум, шуміти*), але згодом, під впливом народно-етимологічної асоціації з апелятивом *кума*, почала називатися Кума [4, с. 36]. Зміна кореневого *ю* на *у* відбулася внаслідок поступового ствердіння шиплячих.

Другим за часом фіксації є місто **Вигошів**. Більшість дослідників ідентифікує цей ойконім з сучасним селом Вишгородок Ланівецького р-ну Тернопільської обл. В цьому селі збереглися залишки давнього замку, а назва його вперше засвідчена в Іпатському літописі під 1152 р.: Изяславъ... посла посадники... въ городы...въ Шюмескъ, въ Тихомпъ, оу Выгошевъ [14 II Ипат.: 454]. Проте як звичайне поселення, воно існувало до цієї фіксації щонайменше століття, оскільки вже в середині XI ст. вживався утворений від назви цього поселення катоїконім *Вигошеви*, засвідчений в літописі під 1097 р.: бѣша оу него Берестяне, Пиляне, **Выгошевцы** [14, с. 271]. На жаль, нам не відомо, з якого саме часу і з яких причин замість назви Вигошів почала вживатися назва Вишгородок. В актових книгах Кременецького земського суду нами не виявлено цієї назви, а в документі з 1579 р. вживається форма **Вишгородка**, в 1595 р. — **Вишгородок**. На думку польського ономаста С. Роспонда, первісний варіант назви Вигошів походить від антропоніма ***Вигош**, який утворено від апелятива *вига* — „старий собака”, пор. *wyżel* < *wyć* „вити” [15, с. 41]. Подібно визначає етимологію цього ойконіма А. Корепанова [5, с. 38], а В. Нерознак припускає, що ойконім утворено від „топооснови ***Вигош**, але з розчленуванням на префікс **ви-** і корінь **гош** від російського дієслова *гошитъ* — „готувати, берегти” [12, с. 53].

Запропоновані вище пояснення кваліфікуємо як непереконаливі і вважаємо, що це відантропонімне утворення з посесивним суф. **-es** (> **-is**), твірною основою якого послужило давньоукраїнське ім'я ***Вигошъ**, що є, напевно, усічено-суфіксальним варіантом якогось давньослов'янського композитного антропоніма ***Видо**гость, перший препозиційний компонент якого ***Видо-** зазнав апокопи, а другий звучав як **-гость**. У результаті синкопи композитне ім'я ***Видо**гость змінилося на **Вигость**. Пізніше фінальна частина **-гость** у поєднанні з суфіксом **-ъ** змінилася на **-гош**. Первісне значення ойконіма **Выгошевъ** — „дворъ, замок Вигоша”; назва **Вишгородок**, напевно, первісно означала „городок Виша”, або, що менш імовірно, „вищий город”.

Свідком княжої доби є ще одне поселення, засвідчене в літописах з XIII ст., — **Збараж**. Про давнє заселення території **Збаража** свідчать археологічні знахідки — городище та могильник часів Київської Русі, скарб срібних прикрас XI-XII ст. [6, с. 280]. У найдавніших писемних пам'ятках назва міста фіксується в різних варіантах, нерідко суттєво відмінних від сучасного її варіанта: 1214 р.: — Лесько воева ... около Збыража [14 II Ип.: 730]; 1463р. — князю Василию остался город Збаражъ [20, с. 54]; 1654 р. — под Сборажемъ [1, с. 694]; 1668р.: ...połowę części Zbaraża... [13, с. 302].

В ономастичних дослідженнях простежуємо різні погляди на походження ойконіма **Збараж**. На думку В. Нерознака, назва міста походить від праслов'янського бага „болото” і префікса **з-** [12, с. 76], але не відомо, якою є функція фінального **-аж**. Російський ономаст В. Никонов уважав, що ойконім походить від імені, однак не вказав, від якого саме, і містить суф. **-аж**. Дослідник не розкриває дериваційного значення „суфікса” **-аж**.

Ми поділяємо думку української дослідниці Л. Масенко, яка вважає, що ця назва походить від давньослов'янського композитного імені ***Събырадъ** чи ***Сбарадъ** і посесивного суф. ***-ъ** [5, с. 151]. На жаль, це ім'я не фіксується жодним із відомих нам ономастиконів. Існування такого імені в минулому підтверджують композитні імена з цими ж компонентами, пор.: **Збивои**, **Збилють**, **Збиславъ** [11, с. 88], та з компонентом — **-радъ**: **Люторадъ**, **Милорадъ**, **Радославъ** [11, с. 116; 124]. Щодо зміни кореневого голосного **-и-** на **-а-** в пізніших фіксаціях Д. Бучко припускає, що це є наслідок регресивної асиміляції в системі голосних [4, с. 37]. Після приєднання суфікса **-ъ**, фінальний приголосний **-д-** імені палаталізувався і закономірно змінився на **-ж**.

Найпершу згадку про м. **Крем'янець** (сучасний офіційний варіант — **Кременець**) знаходимо в Іпатському літописі під 1226 р.: приде [Мстислав] ко Кремянцу и бися подъ Кремянце(м) [14 II Ип.: 748], а рештки тутешнього замку датуються IX ст. [9, с. 96]. У краєзнавчій літературі побутує думка, що перша згадка про **Крем'янець** датується 1076 р., однак вона не підкріплюється жодними писемними пам'ятками.

Окремі дослідники назву м. **Крем'янець** виводять від апелятива **кремень** „твердий камінь” [5, с. 73]. Ми поділяємо думку Д. Бучка, який вважає, що назву цього поселення слід виводити від основи прикметника **крем'яний** і субстантивного суфікса **-ець**. Первісно

крем'янець „крем'яна, камениста ділянка землі”, а згодом — „замок чи город” на каменистому ґрунті, камені [4, с. 38].

Посесивним дериватом є ойконім **Данилів** — „середньовічне волинське неіснуюче від XIII ст. місто” [19, с. 337]. На жаль, дата заснування поселення нам не відома, перша писемна згадка датується 1240 р.: *видив же Кремянець и град Даниловъ* [14 Ип.: 786]. За О. Цинкаловським, у 1261 р. на вимогу татарів князь Данило Романович наказав зруйнувати багато міст на Волині, разом зі столицею Волині Володимиром, тоді було зруйновано й город Данилів [19, с. 337]. Велике городище й підгороддя цього міста знаходиться тепер на схід від м. Кременця, в напрямку Шумська, в оселі Одерадівці (поблизу с. Тилявки), де археологами знайдено залізну зброю, кераміку XII-XIII ст., вироби з заліза, кістки, бронзи і скла, що свідчить про те, що Данилів — одне з найдавніших поселень досліджуваного регіону.

Що стосується походження цієї назви, то це відантропонімний ойконім з посесивним суф. *-ов (>-іє)*. Твірною основою його є ОН Данило. Отже, Данилів — „місто Данила”.

Недалеко від містечка Данилів знаходилось ще місто **Стожок**. Найімовірніше, це місто було розташоване на місці сучасного с. Стіжок Шумського району. Поблизу села виявлено залишки поселення з майстернею крем'яних знарядь доби бронзи та двох городищ часів Київської Русі [6, с. 608]. Вперше назва цього поселення фіксується в Лаврентіївському літописі під 1261р.: *Левъ розмета Даниловъ и Стожекъ* [14 II Лавр: 786]. Власноручно зруйнована фортеця в наступні роки не відбудовувалась, а тому про поселення **Стіжок** не згадують більше ні пізніші літописи, ні інші писемні пам'ятки. Щойно в актових книгах Кременецького земського суду з XVI ст. знаходимо запис з 14.XI.1544 р. про розмежування земель в селах Записецьке і Стожецьке.

Назву ойконіма **Стіжок** Д. Бучко виводить від давньоукраїнської загальної назви **стожжъкь** — „межовий знак, стіжок” а виникнення назви поселення, очевидно, відбулося шляхом метонімічного перенесення назви примітного географічного об'єкта на розміщене біля нього поселення [4: 38].

Ридомиль — с. Кременецького р-ну. На околицях Ридомля виявлено поховання доби міді [6, с. 397]. В історичних документах та писемних пам'ятках виявляємо різні варіанти цього ойконіма: 1430 р.: — *Рыдомль* [2, с. 4-6]; 1545 р.: — *Радомль* [16, с. 342]; 1579 р.: *Ридомль* [8, с. 67].

Вважаємо, що ойконім **Ридомиль** походить від давньослов'янського композитного антропоніма *Радомиль* [11, с. 169] та посесивного форманта *-*jь*.

Сураж — с. Шумського р-ну. Першу згадку про місто Сураж знаходимо в писемних пам'ятках під 1550 р.: — *Suroż* [21, с. 34], у наш час поблизу села виявлено залишки давньоруського городища, що датуються XI-XIII ст. В описі Кременецького замку з 1583 р.: *z... Suraza* [21, с. 145]. Назва поселення звучить як *Зураж*. Сучасний її варіант уперше фіксується пам'ятками середини XVII ст.: 1662р. — м. Сураж [8, с. 212]. Історики Клименко О. і Хаварівський Б. [7, с. 389] назву **Сураж** виводять від словосполучення „*су рож*”, оскільки ця місцевість, на їхню думку, з прадавніх часів була заселена кримськими греками (сурожцями).

Ми вважаємо, що ойконім **Сураж** — це відантропонімне утворення, що походить від давньослов'янського імені **Сурадъ* і посесивного суф. *-*jь*. ОН *Сурадъ* — це гіпокористичний варіант двочленного імені **Су(д)ирадъ* з усіченим фінальним складом препозиційного компонента **Су(д)и* і постпозиційним компонентом — *радъ*; пор. *Судимиръ*, *Судиславъ* [11, с. 189], або **Су(л)ирадъ*, пор. *Сулимиръ* [11, с. 189]. Перший, препозиційний компонент *Суди-* або *Сули-* зазнав усічення до одного складу *Су-*. Після приєднання суфікса *-*jь* відбулася закономірна зміна фінального приголосного *-d-* на *-ж-* як і в ойконімі **Збараж**.

Тараж — с. Кременецького р-ну. Перша писемна згадка про населений пункт датується 1463р.: *Тараж* — [19, с. 55]; 1475р.: — *Таражъ* [20, с. 71]; 1593р.: маєтками *Тараж* і *Почаїв* [8, с. 97]; 1617р.: *Апеляція...з м. Тараж* [8, с. 86]. У документах з наступних років і десятиліть ця назва залишається незмінною. Розчленування цього поселення на Старий і Новий Тараж уперше фіксується в довіднику адміністративного-територіального поділу України з 1947 р.

Ойконім **Тараж**, на нашу думку, походить від давньослов'янського композитного імені **Тарадъ*, яке утворилось внаслідок синкопи імені **Та(т)орадъ* і посесивного суф. *-*jь*. Хоча ОН **Тарадъ* і **Таторадъ* не фіксується в жодному з відомих нам ономастиконів, однак їх існування в давні часи підтверджується двочленними іменами з такими ж препозиційними компонентами

пор.: Татомиръ [11, с. 191], Радимиль, Радимиръ, Радимь... [11, с. 162]; Люторадь, Милорадь і под. [11, с. 116, 124]. Заміна фінального приголосного *-d-* на *-je-* як і в ойконімах Збараж, Сураж.

Отже, з багатьох ойконімів Північної Тернопільщини нами розглянуто лише ті окремі назви найдавніших населених пунктів, які можна поділити на дві групи: 1) ойконіми, засвідчені у літописах до XIV ст.; 2) ойконіми, засвідчені писемними джерелами XV-XVI ст. Другі назви репрезентуються шістьма дериватами на *-*jb-*. Виникнення останньої моделі ономасти одноставно відносять до праслов'янського періоду. Використання цих назв в ойконімії досліджуваного регіону є свідченням архаїчності заселення досліджуваної території. Здійснений нами семантико-словотвірний аналіз виділених ойконімів доводить, що їх твірними основами здебільшого є давньослов'янські композитні та відкомполіти імена.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 1-13. — СПб., 1863-1884.
2. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древних актов... — Ч. VII. — Т. I. — К., 1886. — 647с.
3. Баранович О. Залюднення Волинського воеводства у I пол. XVII ст. — К., 1930 — 155с. З картою Волинського воеводства 1629 р.
4. Бучко Д.Г. Назви найдавніших поселень Тернопільщини // Наукові записки. — Вип. I. — Серія: Мовознавство. — Тернопіль, 1999. — С. 32-42.
5. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — 254 с.
6. Історія міст і сіл УРСР. — Тернопільська область. — К., 1973. — 640 с.
7. Клименко О., Хаварівський Б. Миська геральдика Тернопільщини. — Тернопіль: Воля, 2003. — С. 389-393.
8. Кременецький земський суд: Описи актових книг XVI — XVII ст. Ч. III. — К., 1959.
9. Літопис Руський /За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — 590с.
10. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. — Л., 1997. — 159с.
11. Морошкин М.Я. Славянський іменослов или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке. — СПб., 1867. — 213 с.
12. Нерознак В. Названия древнерусских городов. — М., 1983. — 207 с.
13. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. ... — Т. 5. — М. — Варшава, 1999. — 607 с.
14. Полное собрание русских летописей. — Т. I-II. — М., 1962.
15. Роспанд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972. — С. 9-89.
16. Список населённых мест Волынской губернии. — Житомир, 1911.
17. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. — Почаевъ, 1899.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — Т. IV. — М., 1989.
19. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. I. — Вінніпег, 1984. — 600с.
20. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Т. I. — 1887. — 204 S.
21. Źródła dziejowe. — Т. XIX. — Warszawa, 1889.

*Inna Woljanjuk. Die ältesten Oikonyme im südlichen Wolynien (in den Grenzen des Gebietes Ternopil). In diesem Artikel wird eine Analyse zur Semantik und Wortbildung der ältesten Oikonyme im Süden von Wolynien, das zum Gebiet Ternopil gehört, dargestellt. Dazu wurden die Benennungen, die in den Annalen verzeichnet sind, und auch die Oikonyme, die in schriftlichen Chroniken des XV-XVI. Jhs. festgehalten wurden, erforscht. Die angegebenen Benennungen wurden durch die Bildungen, die sich auf -*jb. enden, ausgewiesen.*